

התאסלמות בקהילות העות'מאניות והתנצרות באיטליה ובגרמניה במאות ה"ט"ז והי"ז

לאה בורנשטיין-מקובצקי

מבוא

תופעת ההתאסלמות היתה קיימת בהרכבה קהילות יהודיות באימפריה העות'מאנית, ולצידה התקיימה תופעה שולית של התנצרות, בעיקר בערים שבהן התגוררה אוכלוסייה יוונית גדולה, כמו איזמיר ויאנינה. תופעה זו באה לידי ביטוי במקורות החיצוניים והפנימיים שבידינו, הגם שאין בידינו כתבים של המומרים עצמם. במאות ה"ט"ז והי"ז מדובר בתופעה מצומצמת, מלבד ההמרה הגדולה של השבתאים במחצית השנייה של המאה הי"ז. לעומת זאת בקרב הנוצרים באימפריה העות'מאנית היתה ההתאסלמות תופעה רווחת יותר. למסקנה זו הגיע מ' וינטר במחקרו על מצרים בתקופה העות'מאנית על-פי מקורות ערביים, וניתן להגיע אליה גם לגבי מרכזים אחרים באימפריה זו על סמך המקורות העבריים והעות'מאניים שבידינו.¹ לפי שעה רוב המידע שבידינו על המרות הדת של יהודים באימפריה העות'מאנית במאות ה"ט"ז והי"ז, שכללה באותה תקופה ארצות רבות עם מיעוטים דתיים רבים, מבוסס על מקורות פנימיים. מחומר זה ומן התיעוד הארכיוני העות'מאני שכבר פורסם ניתן לקבל תמונת מצב סבירה, אף כי ודאי חלקית, על התופעה הנידונה.

באותן מאתיים שנים היתה המרת הדת תופעה בלתי נפרדת ממסכת חייהם של היהודים באירופה הנוצרית, בדרך-כלל כיוזמת יחידים בתוך הקהילות, ולא כאירועים של המרה המונית וקיבוצית בדומה לאלו שארעו בעבר בספרד (קנ"א, רנ"ב) ובפורטוגאל (רנ"ז). במאות ה"ט"ז והי"ז חיו בחצי-האי האיברי אנוסים ששמרו

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 עיין בהרחבה: מאמרי 'מומרים יהודים לאסלם ולנצרות באימפריה העות'מאנית במאות ה"ט"ז-י"ח', העתיד להתפרסם ובו דנתי ביתר הרחבה בתופעת ההמרה לנצרות באימפריה העות'מאנית לעומת זאת לא דנתי בו בהתנצרות של יהודים בארצות אירופה הנוצרית. על כך מצוי חומר חשוב, כגון: אהלי תם, ס' עא; דרכי נעם, ס' כט, נד; הקר, רפאל לוי, עמ' 503 ואילך. על המרות דת של נוצרים באימפריה העות'מאנית — עיין: וינטר, עמ' 406 ואילך, וכן להלן הערה 20.

קושטא – מסגד סולימאנייה

בסתר על זיקתם ליהדות, ואילו רוב הנוצרים החדשים השתקעו בנצרות. במאמר זה לא אדון בהמרות הדת בספרד ובפורטוגאל,² אלא בארצות הנצרות האחרות. כמו-כן לא אדון בהמרות הדת בתפוצות גולי ספרד במערב אירופה (בצרפת, בארצות השפלה ובאנגליה) במאה הי"ז, משום שאלה היו בעיקר אנוסים ששבו ליהדות ומאוחר יותר שבו בחזרה לדתם הנוצרית,³ גם לא אתייחס לפעילות הנוצרית הפרוטסטנטית-מילניריסטית במאה הי"ז להביא להמרת דת של יהודים, שלא הניבה תוצאות מעשיות משמעותיות. העדויות שבידינו על המרות דת במאות הט"ז והי"ז ברוב ארצות הנצרות שאובות בעיקר ממקורות רבניים, שבהם נידונות בעיות אישות הכרוכות במומרים, ממקורות ארכיוניים, וכן מחיבורי מומרים בעיקר מאיטליה בשלהי תקופת הרנסאנס.⁴ כן ידועים שמות של יהודים נודעים, בעיקר מלומדים, שהמירו דתם לנצרות במהלך אותה תקופה ומספרם אינו רב.

2 על אודות ההתנצרות בספרד ובפורטוגאל, שבה חיו רוב המומרים היהודים באירופה הנוצרית, פורסמו מאות מחקרים ומאמרים. עיין במחקרים, ובביבליוגרפיה הרחבה הכלולה בהם, מאת: בער, עמ' 284 ואילך; קפלן, האנוסים; מיוחס-גיניאו; בינארט, השמר; בינארט, האנוסים; בינארט, גירוש.
3 ראה: קפלן, הפזורה; ישראל, עמ' 5-69; נהון; רות, ההתישבות; תשבי, ידיעות; מחקרים אלה כוללים ביבליוגרפיה מקיפה.
4 ראה, למשל: זנה, עמ' 9-16, 183-230; טואף, עמ' 181-208; סימונסון, מומרים.

המחקרים בנידון עוסקים בעיקר באיטליה בשלהי תקופת הרנסאנס. בסך־הכל מדובר בעשרות אחדות של יהודים ברחבי איטליה שהמירו דתם מדי שנה. כך, לדוגמה, נלמד שבחבל אומבריה באיטליה גברו המרות הדת במאה ה־15, ובממוצע התנצרו 4.2% מהיהודים שם בשנות 1506-1525, ו־6% בשנות 1526-1545. ואילו ברומא המירו את דתם בממוצע במאה ה־15 2.5% מהיהודים.⁵

הנתונים על המרות הדת בגרמניה בתקופה זו מבוססים על חומר פנימי וחיצוני מועט, אך ניתן להגיע להערכה שממדי ההמרה כיהדות גרמניה הגיעו לאחוזים ספורים בלבד.⁶

לאור האמור נסתפק במאמר זה בהשוואה בין תופעת ההתאסלמות בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית ובין תופעת ההתנצרות בחברה היהודית באיטליה ובגרמניה באותן מאתיים שנה.⁷

למרות השוני המשמעותי בין תנאי החיים והקיום של החברה היהודית באימפריה העות'מאנית ובארצות הנצרות באותה תקופה, במיוחד השוני המובהק בין הדתות, הרי בתחום המרות הדת של יהודים בשני אזורים אלה היו קווים מקבילים רבים, וגם מעט איפיונים ייחודיים. האיפיונים הייחודיים נבעו בעיקר מהשוני בגישות של האסלאם מזה והנצרות מזה וכן מהתייחסותם בפועל של השליטים וההנהגה הדתית באותן ארצות כלפי המרות דת של יהודים. גם ההלכה היהודית התייחסה כלפי יהודי שנאנס להתאסלם בחומרה פחותה מאשר יהודי שנאנס להתנצר.⁸

המעבר אל הדת השלטת בארצות האסלם ובארצות הנצרות לא היה כרוך בקשיים

5 איטליה — ראה, למשל: שולוואס, עמ' 8-9; סימונסון, תולדות, עמ' 381 ואילך, וכן על 'המרה' בספר זה; וראה גם הערה 4, לעיל. אומבריה — ראה: טואף, עמ' 183. רומא — ראה: סימונסון, מומרים, עמ' 19 והערה 6. מילאנו (עמ' 143 ואילך) מביא את מספר המוטבילים ברומא ומחוצה לה משנת 1542 ואילך, במשך מאות שנים, ומנתונו מתברר, כי המרות הדת באיטליה כולה גברו במאה ה־15.

6 על אודות ההתנצרות בארצות האחרות, ובעיקר בגרמניה ובצרפת, מצויים נתונים מועטים יחסית, ועיקרם בספרות השו"ת על ענייני אישות הקשורים במומרים. רובם המוחלט של המתנצרים בארצות אלו המיר מטעמים תועלתיים כפי שציין קדר במחקרו על ההתנצרות בגרמניה במאה ה־15 — ראה: קדר. אולם היו גם מניעים נוספים להתנצרות בגרמניה במאות ה־15 וה־16 — ראה: פרנקל-גולדשמידט; איידלברג. ולהלן בדיון על מניעי ההתנצרות בגרמניה.

7 כזו לא הרחיב מדיי את היריעה, לא ערכתי השוואה עם תופעת המרות הדת באותה תקופה בפולין, שבה היה קשה להפיץ את הדת הקאתולית בקרב היהודים שחיו בכיודוד חברתי. ככל זאת ישנם איפיונים דומים רבים להתנצרויות של יהודים באותה תקופה במערב אירופה ובפולין. על ההתנצרויות בפולין — ראה: גולדברג.

8 בנידון זה ההסתמכות היא בעיקר על פסיקת הרמב"ם. עיין: סולובייצקי, עמ' 151; לואיס, המורשה, עמ' 8. על יחס הרמב"ם לאסלם — ראה: שלושברג; בן־ששון, עמ' 163 ואילך. גם הרדב"ז שישב במצרים במאה ה־15 נשאל לחוות דעתו 'בראובן שאונסים אותו לחזור לדת ישמעאל אם חייב למסור נפשו עליה או דילמא לא כיון שהישמעאלים אינם עובדים ע"ז [...]'. בתשובתו הוא נשען על הרמב"ם בנידון ופסק שיכול להחליף בכך שיאמר שהוא עכו"ם, ובתנאי שההודאה תהיה בצנעה ולא בפרהסיא. הרדב"ז מודע לכך ש'הדור פרץ מרובה על העומד ומורים היתר בדבר', היינו, שיהרג ולא יעבור. ראה רדב"ז, ח"ד, סי' אלף קסג.

כלשהם ואף זכה לעידוד השלטונות והחברה הלא-יהודית. רק הזיקה למסורת היהודית וקיומו של ארגון קהילתי מסועף ומנוהל היטב היוו את הבלמים העיקריים והיעילים כאמצעים נגד המרות דת בחברה היהודית. המקורות שברשותנו אינם מאפשרים לציין במדויק את השיעורים הכמותיים של המרות הדת,⁹ אך מן החומר שבידינו עולה הרושם שתופעה זו לא איימה על קיום החברה היהודית באותה תקופה. עוד יש לציין, כי הסיוע החומרי שהושיטה הקהילה היהודית לענייה עלה במקרים רבים לאין ערוך על הסיוע שהיו הללו מקבלים אילו המירו את דתם מאחיהם לדתם החדשה. מומרים רבים באיטליה נואשו מקבלת סיוע חומרי שהוכטח להם, או שקיוו לקבלו עקב התנצרותם, ואף עובדה זו הפחיתה את מספר המומרים.¹⁰ כיוצא בכך הסיוע לכלות יהודיות עניות, לדוגמה, באימפריה העות'מאנית היה גורם שעצר בעד יהודיות מללכת בדרכן של נשים נוצריות באותה מדינה שנישאו למוסלמים או נעשו פילגשיהם, משום שבחברה הנוצרית לא יכלו להינשא בלי נדוניה, בעוד הכנסת כלה היה מוסד מפותח בכל קהילה יהודית.¹¹ נוסף לכך, בארצות האסלם והנצרות כאחת התנהלה באותה תקופה פעילות אינטנסיבית לפדיון שבויים, להצלת הגוף ולהצלת הנפש, שכן החשש מהמרת דת של השבויים עמד לנגד עיני הקהילות שעסקו בפדיונם.¹²

- 9 נקווה כי חשיפה ופרסום של מקורות ארכיוניים נוספים בעתיד יוסיפו על ידיעותינו בנידון. כך, למשל, בירושלים נלמד מן רשומות הסיגיל, שבמהלך המאה ה"ז התאסלמו לפחות 15 גברים יהודים ושתי יהודיות, ואפשר שהיו יהודים נוספים שהתאסלמו. — ראה: כהן, עמ' 82. ואילו בסיגיל של מונאסטיר (ביטולה) נזכר רק יהודי אחד שהתאסלם במשך 70 שנה במאה הי"ז — ראה: אבנטוב, עמ' 135. יש לשער שמספר המתאסלמים בכל האימפריה העות'מאנית במרוצת המאות ה"ז והי"ז עלה לאלפים אחדים כולל המרת הדת של השכתאים במאה הי"ז. חלק ניכר מן הידיעות על מומרים ושמות מומרים מובאים ברשימות גיטין ובידיון על התרת עגונות ובעיות אחרות בדיני אישות. ראה, למשל: לחם רב, ג; שו"ת המאה ה"ז, דף א203-א204; פני משה, ח"ג, סי' טו; לב שלמה, אה"ע, סי' נא; סדר אליהו זוטא, אה"ע, סי' ג. Gustav Hammin — המוזכר אצל: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 624 הערה 8 — מונה במחקרו 15 אנשים שהתנצרו בגרמניה בשנות 1519-1546 ובכללם בני רבנים ומנהיגים.
- 10 על הסיוע החומרי למתנצרים באיטליה עיין: פולאן, עמ' 66 ואילך. כסיוע ניתנו בדרך-כלל גברים ותעסוקה, אך גם התעסוקה היתה מוגבלת. ראה עוד להלן על יחס החברה המוסלמית והחברה הנוצרית למומרים היהודים ובהערה 37.
- 11 על נישואין של נוצריות ללא נדוניה למוסלמים ומוסד הפילגש לזמן מוגדר (kepin) — ראה: ריוניס, עמ' 203. על מוסד הכנסת כלה באמסטראדם, בסאלוניקי, בירושלים ובאיטליה — ראה: בודיאן; ברנאי, אימיר, עמ' 296; פני אהרן, יו"ד, סי' י; רוזן, קהילת ירושלים, עמ' 174, 241; ריבלין (ארדוש), עמ' 115-120.
- 12 כך נשאל במאה הי"ז ר' אברהם הלוי מקאהיר, אם מותר ליטול כספים מגאבילה של פדיון שבויים כדי לפדות את האורחים הבאים ממדינת הים לעיר ממושכנים בשכר הספינה, דהיינו שאין להם כסף לתשלום נסיעתם, ואם הם חשובים כשבויים. הוא פסק לחיוב, משום שקיים חשש שמא ימכרו בעלי הספינה את היהודים הללו במקום שאין בו יהודים, או שמא יש בנייהם נערים ונערות קטנים שעלולים להתערב בין הגויים ולהמיר דתם. ראה: גנת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' י. וכן: בשן, עמ' 179-180.

א. המרת דת מרצון ואינוס

אף כי ההמרה מרצון היתה התופעה הרווחת באימפריה העות'מאנית, מצויות גם עדויות על איסלום שכפו שליטים עות'מאניים על יהודים, ועם השליטים הכופים נמנו שני סולטאנים שנתפרסמו לשבח בתולדות ישראל: ביזיד השני (1481-1512), וסולימאן המפואר (1520-1566). המרות הדת בימיהם היו בעיקר עקב תעמולה של קנאי דת מוסלמיים. מומר מפורסם היה הרופא יעקב פאשא, שהתאסלם בהיותו בן שמונים, לאחר עשרות שנות ב'שער העליון'. מומרים מפורסמים נוספים הם: דוד פאסי אשר יש סבירות גבוהה שהתאסלם והפך להיות קאימקאם חליל פאשא בימי הסולטאן מראד השלישי (1574-1595); 'הקירה' פאטימה, קראית מקרים במוצאה, שהתאסלמה קודם מותה ב-1548. היא ידועה בפרמאן שקיבלה מסולימאן המפואר הפוטר אותה ואת צאצאיה ממיסים שונים. לא ברור אם המירה מרצון, אך סביר שהיתה מעוניינת במעמד גבוה יותר שרכשה אותו באמצעות ההמרה. יש להניח, כי היו בין אנשי החצר אישים שנתבקשו על-ידי הסולטאנים ובעלי דרגות בכירות בממשל להמיר את דתם, אולם רוב הדיפלומאטים והרופאים היהודים באימפריה בתקופת גשוגה — בני משפחת המון, יוסף נשיא, שלמה אבן יעיש ושלמה אשכנזי — היו נאמנים ליהדותם. הסולטאן סלים הראשון אפילו התיר לאנוסים מימי אביו ביזיד השני לשוב ליהדות, בטענה שעל-פי האסלאם אין כפייה בדת, הוא גם לא ניאות לאלה שהיו מוכנים להתאסלם כדי לקדם אינטרסים פוליטיים או כלכליים שלהם.¹³ ככלל, המוסלמים לא החשיבו מבחינה תיאולוגית את התאסלמות היהודים.¹⁴ סיבות רווחות להמרות דת באימפריה באותה תקופה היו מצבי משכר שפקדו יהודים, לעיתים קרובות עשירים, בעיקר שעה שהובאו לפני בית-משפט מוסלמי. והם ביקשו להתאסלם כדי להחליץ ממאסר, מעלילות ומתשלום מיסים כבדים. לפעמים יהודים נאלצו להתאסלם עקב הלשנה, של יהודי או מומר, לשלטונות כאילו יהודים אלה כביכול כבר המירו את דתם, ויש שתחילת ההמרה היתה באונס וסופה ברצון.¹⁵ ייתכן שרק יהודים מעטים שהוטל עליהם עונש מוות

13 עיין במאמרי הנ"ל בהערה 1; קפשאל, עמ' 272-273; אפשטיין, עמ' 29-30, 79, 84, 86-88, 155, 184; הקר, החברה, עמ' 129-133; בארון, כרך 18, עמ' 25, 32, 74-121, 131-141, 494 הערה 13; גרבר, עמ' 64-65; מורדטמן; גלאנטי; בניהו, גארסון, עמ' עא-עב, קכד-קלב; בורנשטיין, עמ' 19-20; זקן אהרן, סי' קנג. על בקשת הוויר הגדול מר' משה אלמושינו להתאסלם, בהיותו שליח קהילת סאלוניקי, עיין: בניהו, רמ"א, עמ' 87-88.

14 ראה: לואיס, היהודים, עמ' 92 ואילך.
15 ראה, למשל: רא"ם, סי' סו; דברי ריבות, סי' קא; אהלי יעקב, סי' פד; שו"ת מצרים, דף 146 ע"א; מבי"ט, ח"ב, סי' פב; יחיאל באסן, סי' קטו; מטה יוסף, ח"א, חו"מ, סי' ג; שו"ת המאה ה"ט, דפים 203א-204א; אפשטיין, עמ' 31, 36-37, 123; כהן, עמ' 55; רוזן, הנער המומר; רוזן, קהילת ירושלים, עמ' 52-53; שוחט, עמ' קפד-קפח; בניהו, התנועה, עמ' צג-צד; הקר, רפאל לוי, עמ' 508. גם יהודים שרצו להצטרף לצבא העות'מאני התאסלמו. מדובר כנראה במעטים.
ראה: בית יוסף, דיני גיטין, סי' יד; פני משה, ח"א, סי' מד. השרות הצבאי לא היה מקובל בקרב

פרו את נפשם על-ידי התאסלמות, ואילו בקרב הנוצרים התופעה היתה מצויה יותר.¹⁶ בהשוואה לנתונים אלה מן האימפריה העות'מאנית עולה הרושם, כי מספר היהודים שאולצו להתנצר בארצות הנצרות היה גבוה הרבה יותר. עקב גזרות ורדיפות שהיו מנת חלקם של יהודי אירופה הקאתולית וגירושיהם הרבים מערים וממדינות, היו בהם שכחרו בנצרות על-פני נודדים וסבל, גם אם כפועל כפיית הנצרות לא היתה מדיניות מוצהרת של שום מדינה באותה תקופה. ייסוד 'בית משומדים' בערים רבות באיטליה על-ידי הכנסייה משנת 1543 ואילך היה אחת משיטות הפעולה ללחוץ על יהודים להתנצר.¹⁷ השפעה מסוימת גם נודעה למאמצי הכמרים לשכנע את היהודים להתנצר, כדי שישארו במקומותיהם, בעיקר באיטליה בתקופת הקונטר-רפורמאציה במאה ה־17. גם סיבות פסיכולוגיות וחוויות דתיות גרמו ודאי להמרות דת בקרב יהודים, אך המקורות שבידינו אינם מאפשרים לאמוד את משקלם של גורמים אלה, הרושם הוא שלא מדובר במקרים רבים.¹⁸

רוב המומרים במאות ה־17 וה־18 בשני האזורים הנדונים עזבו את דתם בשל סיבות תועלתיות. אלה היו גם מניעיהם של רוב הנוצרים שהתאסלמו בהמוניהם במאות ה־17 וה־18 באימפריה העות'מאנית, כפי שהוכיח וריוניס.¹⁹ בין מניעי ההתאסלמות של יהודים יש לציין במיוחד את הגורמים הכלכליים, את הסטאטוס החברתי ואת הזכויות האזרחיות שקיבלו המומרים. הסיבות הרווחות להמרה מרצון היו הפטור ממס גולגולת וממיסים נוספים ששולמו בידי היהודים לשלטון והשאפה לתפוס מעמד גבוה בשירות השלטון, להשתלב בתפקידים פייסקאליים, לעיתים אף לשרת בצבא וכן להחליף מתנאי ההשפלה של הלא-מוסלמים. ייתכן כי היו גם יהודים

מומרים באיטליה, ומדובר ביוצאי הדופן שבתוכם — עיין: סנדרס, עמ' 21; סגרה, איטליה, עמ' 137.

16 ראה: וינטר, עמ' 406 הערה 138. אולם מצוי מקרה אחד במצרים של יהודי שהתאסלם ובכך הציל נפשו ממוות — ראה: רוזן, צרפת, עמ' 439. כן מצויה עדות על אסתר חנדאלי אשר קודם הוצאתה להורג בידי הניצ'ורים רצתה להתאסלם כדי להציל עצמה, אך בקשתה נדחתה על-ידיים והיא נרצחה באכזריות — ראה: בורנשטיין, עמ' 391 הערה 67. מקרה נוסף, מן המאה ה־17, הוא רפאל לוי (מחמד באשי) מאסתאנכול שבחר באסלאם תחת הוצאה להורג בעוון התחזותו כמוסלם וכניצ'יר — ראה: הקר, רפאל לוי, עמ' 503.

17 על אילוצם של יהודים רבים מאיטליה במאה ה־17 להתנצר — עיין: סימונסון, מומרים. על בית המשומדים — עיין: סנדרס, עמ' 30-36. על פגיעה ביהודים במאה ה־17 באיטליה כדי לעודד המרה — ראה: סטאו, מדיניות, עמ' 172-183; סנדרס, עמ' 8 ואילך. בגרמניה ניתנה לפעמים אפשרות לנאשם יהודי להמיר פסק דין מוות בהתנצרות. אין די נתונים שילמדו על ריבויים של מקרים אלה, אך ידוע המקרה של החצרן היהודי זיס אופנהיימר, אשר נתלה בכפרואר 1788 וסירב להציל נפשו ממות על-ידי התנצרות — ראה: איידלברג, עמ' 28. על גישת הנצרות להמרת דת של יהודים עיין: גרוסמן; מרכוס; סולובייצ'יק.

18 על מאמצי הכמורה — ראה: סימונסון, תולדות, עמ' 18 ואילך; רות, תולדות, עמ' 172-208. על ריבוי המומרים בימי פאולוס הרביעי — ראה: זנה, עמ' 28-29. על גורמים פסיכולוגיים — ראה: גיימס, עמ' 125-169.

19 ראה: וריוניס, עמ' 200-203.

שהתרשמו מיוקרת האסלאם ומסדריו הדתיים.²⁰ עצם מעשה ההמרה הוא שקבע את זכויות המומרים ולא מידת דבקותם כדתם החדשה והפגנתם אותה.²¹ במישור האזרחי ראוי לציין את המעמד המועדף שניתן בכתי-הדין המוסלמיים למוסלמים, ואת מעמדם האזרחי הנחות של היהודים בארצות הנצרות.²² רוחת היתה המרת הדת בגין נישואין, או עקב המרת הדת של בן הזוג. באימפריה העות'מאנית, יהודיות שנישאו למוסלמים לא היו חייבות להתאסלם, לפי חוק האסלאם, אך רובן העדיפו להמיר את דתן.²³ יהודי שהתאסלם ואשתו נשארה ביהדותה היה רשאי, לפי חוקי האסלאם, להמשיך לחיות עמה, אולם במקרים רבים דרשה האשה גירושין. לעומת זאת יהודייה שהתאסלמה ובעלה נשאר ביהדותו היתה חייבת להתגרש ממנו.²⁴ יש גם ידיעות על נשים שהתאסלמו עם בעליהן, על מומרים שנישאו מומרות לאשה ולעיתים שבו בני הזוג יחדיו ליהדות.²⁵ בארצות הנצרות נאסר באופן מוחלט על נוצרי או מתנצר לחיות עם בת זוג יהודייה, ולהיפך. בקהילות אשכנז בלטה קנאותן הדתית של נשים, שסירבו להמיר את דתן בעקבות בעליהן.²⁶ בשני האזורים הנידונים אחד הגורמים להמרה היה סכסוך משפחתי, בעיקר בעיניי ירושה. היו גם מקרים נדירים מאוד של המרות דת עקב סכסוך עם הקהילה. היו גם מקרים, כנראה לא רבים, של יהודיות שהמירו את דתן לאחר שנאפו ומשום כך נאסרו על בעליהן על-ידי בית-דין. היו גם מקרים שזוג הנואפים השתמד יחדיו, בעיר שנמלטו אליה.²⁷

20 ראה, למשל: הקר, רפאל לוי, עמ' 507-509. על הגורמים להמרת הדת של נוצרים באימפריה העות'מאנית — ראה: ורינוס; וכן וינטר, עמ' 406 ואילך. על הזכויות שהעניק האסלאם למומרים — ראה לואיס, היהודים, עמ' 92-101. על התועלת שצמחה למתנצרים — עיין: סימונטון, ע"פ מפתח: המרה.

21 ההבחנה בין המרה מדת לדת conversion ובין דבקות בדת החדשה adhesion פותחה בידי ארתור ד' נוק — ראה: נוק, עמ' 1-16; מובא: לב, עמ' 81. הפסיכולוגיה של המומרים היהודים כמעט לא נחקרה, כפי שציין: כונפיל, לודוויקו, עמ' 438 הערה 2. על חשדנות ההבראיסטים כלפי המומרים היהודים — ראה: הקר, רפאל לוי, עמ' 505-506. האסלאם הסתפק בדבקות המומרים בדת החדשה, ואילו הממלוכים במצרים דרשו בכבוד גם הפגנת דת אמיתית — ראה: לב, עמ' 81; וינטר, עמ' 377 ואילך, 409.

22 על מעמד היהודים בכתי המשפט המוסלמיים במאה הט"ז — עיין: כהן, עמ' 123 ואילך.
23 ראה: כהן, עמ' 84; אפשטיין, עמ' 36-37, לא מצאנו במקורות שום התייחסות למקרים שיהודיות נישאו למוסלמים בגלל אי צורך לתת נדוניה לבעל מוסלמי. ידועים מקרים כאלה בקרב נשים נוצריות — ראה: ורינוס, עמ' 203. גם לא מצאנו במקורות היהודיים תופעה של יהודיות כפילגשים של מוסלמים. על נשואי יהודייה למוסלמי — ראה: וינטר, עמ' 407.

24 ראה: אחמט, עמ' 526 ואילך. על גירושי נשים יהודיות מבעלים מומרים מצוי מידע רב בספרות השו"ת — וראה במאמרי הנ"ל בהערה 1.

25 ראה להלן בדיון על גירושי מומרים ועל חזרתם בתשובה. על שיבת מומרת ליהדות לאחר מות בעלה המומר — עיין: שו"ת המאה הט"ז, דפים 203א-204א. על נישואי מומרים למומרות בטקס יהודי — ראה: בצלאל אשכנזי, סי' ג; גבעות עולם, סי' יז.

26 על איטליה — ראה: סנדרס, עמ' 8. על אשכנז — ראה פרנקל-גולדשמידט, עמ' 644.

27 עקב סכסוך עם הקהילה — כגון שבועתו של תושב סאלוניקי במעמד כל קהלי העיר, שימיר דתו אם לא יעשו כחפצו — ראה: דברי ריכות, סי' ריט. עקב ניאוף — ראה, למשל: דרכי נעם, אה"ע, סי' מח; בני דוד, דף מז, ע"ב. על מקרה מאיטליה במאה הי"ז של חשש פן נואפת תתנצר

המרות דת של יהודים מתוך מניעים תיאולוגיים מצינו רק בארצות הנצרות, אך נראה שזו היתה תופעה מוגבלת בהקפה. חיוב היהודים כמקומות שונים באיטליה להאזין לדרשות נוצריות השפיע כנראה גם כן על יהודים, במיוחד צעירים, שאמונתם היתה רופפת. נוסף לכך השפיע הפולמוס הדתי, ובמיוחד השקפות הנוצרים על היהדות.²⁸ לדברי מקורות נוצריים פרוטסטאנטיים, התנצרו יהודים בגרמניה במחצית הראשונה של המאה ה"ז מתוך שכנוע באמיתות הנצרות. אולם נראית לנו דעתה של חוה פרנקל-גולדשמידט, כי העקרונות הפרוטסטאנטיים השפיעו מעט מאוד על מומרים יהודים, וכי המניע להתנצרותם טמון בשני גורמים, שאולי קשורים זה בזה: האכזבה מן התקוות המשיחיות ועליית הפרשנות הנוצרית בחוגי ההבראיסטים הגרמנים. יהודים רבים חסרי ידע לשוני לא יכלו להתמודד עם פירושים של הדרשנים הנוצרים הללו שהתבססו על ידע לשוני. ליהודים חסרו הכלים הפילולוגיים כדי לכטא את ידיעותיהם בדרך מדעית, בהתאם להשגי הבראיסטים.²⁹ לעומת זאת באימפריה העות'מאנית ייתכן שהיו מומרים בודדים שהצטרפו לעולמא, אך לא ניתן לציין את קיומה של מגמה מעין זו. באיטליה בולטת התמזגותם של יהודים רבים בתרבות הרנסאנס, והיו גם יהודים שחשו משיכה לנצרות. בין המומרים היו בני משפחות נכבדות ביותר, בעיקר במאה ה"ז, ואפילו רבנים (דוגמת ר' יוסף מארלי) ובניהם, מהם שלאחר התנצרותם הגיעו להוראה באוניברסיטאות באירופה.³⁰ לעומת זאת רוב יהודי האימפריה העות'מאנית המשיכו לראות בלאדינו את שפתם, לא רכשו את השפה התורכית וכמעט לא היו מעורבים בתרבות העות'מאנית, אשר היתה בעיקרה נחלתם של חכמי הדת המוסלמיים והושתתה בעיקרה על הדת והמשפט האסלאמיים.³¹ גם אין בידינו עדויות כלשהן על יהודים באימפריה העות'מאנית שלימדו עברית למוסלמים, בעוד תופעה זו היתה מצויה והלכה ופשטה באירופה הנוצרית.

ב. היחס כלפי מומרים יהודים בחברה המוסלמית ובחברה הנוצרית

אשר לקליטת המומרים היהודים בחברה שאליה הם הצטרפו, לגבי האימפריה העות'מאנית המידע שבידינו מצומצם אך ידוע שבמסמכים רשמיים מן המאה ה"ז

- אם ביה"ד יעניש אותה ותמיר את דתה יחד עם ארכעת בניה — ראה: שו"ת רב"ך, אה"ע, סי' נה, תשובת ר' יעקב אבוהב.
- 28 ראה: בונפיל, לודוויק; סימונסון, תולדות, עמ' 101, 466-465; סטאו, מדיניות, עמ' 211-217; סנדרס, עמ' 13.
- 29 ראה: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 649-654.
- 30 ראה: רות, עמ' 178; טואף, עמ' 181-208; בונפיל, לודוויק; סימונסון, תולדות, עמ' 451-500; סימונסון, מומרים, עמ' 38; בארון, כרך 13, עמ' 166-167.
- 31 על מקרה, כנראה חריג, של רב באימפריה העות'מאנית הבקי באסלאם — ראה: הקר, הפעילות, עמ' 590.

המשיך השלטון העות'מאני להבחין בין מוסלמים מלידה למוסלמים חדשים.³² המתאסלמים שהוכיחו דבקות דתית בדתם החדשה נקלטו היטב בחברה המוסלמית והתערו בה. לעומת זאת נהגו השלטונות והחברה באיטליה להבחין בין מתנצרים מטעמים תועלתיים, בעיקר אלה שרצו להתפרנס מן החברה הנוצרית, למומרים מתוך מניעים תיאולוגיים, שהראו על דבקותם בדתם החדשה, אולם גם האחרונים נחשדו שאינם נוצרים ראויים ולעיתים קרובות זלזלו בהם. זלזול זה היווה אף הוא גורם שהרתיע יהודים שהיו מועדים להמרת דת אך לא רצו להשתייך למעמד המומרים השנוא על היהודים והנוצרים כאחד.³³ סגרה מציינת, כי המומר הוגדר במסמכים נוצריים רשמיים, במשך עשרות שנים לאחר המרתו, כיהודי שהתנצר (hebreus factus christianus) וכי המומרים המשיכו לענווד תג מפריד בצבע צהוב.³⁴

הסיוע החומרי של החברה הנוצרית למומרים היה כאמור מוגבל, ולפעמים דווקא הורע מצבם. הכורח לחפש בית חדש, פטרונות, אמצעי קיום וסטאטוס חברתי חדשים הרתיעו יהודים מלהמיר את דתם, הם העדיפו לא להפסיד את הסטאטוס הכלכלי והחברתי שהיה להם בגין שיוכם לקהילה היהודית.³⁵

היחס החדשני אל המומרים היהודים בלט במיוחד בארצות הנצרות, והוא התקיים במשך מאות שנים. לדברי הקר, אפילו אישים מקרב ההבראיסטים הסתכלו עליהם כחדשנות ובאי־אמון, כעל אנשים שלעולם לא יוכלו להיות נוצרים הגונים.³⁶ עצם מעשה המרת הדת עורר חשד, והסטריאוטיפים שדבקו ביהודים ליוו את המומרים בקרב המוסלמים והנוצרים כאחד.

מקרים של התאסלמות והתנצרות נודעו בקרב יהודים מכל שלושת המעמדות החברתיים, אבל נראה שרוב המומרים היו בני המעמד הבינוני והנמוך. במיוחד בלטה תופעה זו באיטליה במאה הט"ז, שבה המירו את דתם יהודים מבני המעמד הנמוך מטעמים חומריים, בעיקר כדי לקבל הטבות מאת הכנסייה והקומונה, שכללו בעיקר: סכום כסף קטן במזומן, דיוור בשכירות זולה, זכות לדוכן סחורה, זכות לקבץ נדבות או תמיכה כלשהי מן הקומונה. אך רק חלק מהמומרים קיבלו סיוע, ואילו רובם לא שיפרו למעשה במידה ניכרת את מצבם הכלכלי אלא רק נהנו מהזכויות האזרחיות של נוצרים. רבים מהמומרים, בעיקר בני המעמד הנמוך שהיוו רוב בין המתנצרים, התפרנסו בתור מקבצי נדבות.³⁷ עם המומרים באיטליה נמנו גם יהודים אמידים,

32 ראה: אפשטיין, עמ' 37.

33 גם בגרמניה כונה לעיתים המומר בפי אויביו בשם 'יהודי' או 'יהודי שנטבל לא טוב' וכן יהודי שנטבל 'נוצרי מזויף', 'רב יהודי' — ראה: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 632-638. וראה עוד שם, עמ' 639 ואילך.

34 ראה: סגרה, איטליה, עמ' 132.

35 ראה להלן על ההטבות, ולעיל במבוא וכדיון על המרות מרצון ומאונס ומניעיהן.

36 ראה: הקר, רפאל לוי, עמ' 500, 506-505.

37 ראה סגרה, לומברדיה, עמ' 39; סנדרס, עמ' 17-22, 84-85.

שרצו לשמור יותר טוב את רכושם בתור נוצרים או לשאת אשה נוצרייה. היו מקרים שעזיבת היהדות היתה מלווה עזיבת העיסוק בבנקאות.³⁸ לעומת זאת רוב היהודים העשירים באימפריה העות'מאנית הצליחו לנהל פעילות כלכלית ענפה, לשמור על רכושם ואף להישאר נאמנים לדתם. התנכלות השלטון העות'מאני לכמה עשירים יהודים לא היה בה כדי להוות מניע משמעותי להמרה. בעניין זה חל שינוי קיצוני בשלהי המאה הי"ז, בעיקר בסאלוניקי. ב'המרה הגדולה' של השבתאים (הדוגמה) שם בשנת תמ"ג (1683) רבים מהמומרים נמנו עם עשירי הקהילה, שהיו חייבים חובות עצומים לשלטונות עקב הירידה הכלכלית החמורה של תעשיית האריגים בעיר.³⁹

ניתן לציין גם שוני מופלג בין ארצות הנצרות לאימפריה העות'מאנית מבחינת מתן עידוד להמרות דת של יהודים במאה הי"ז. כאותה תקופה חלה ירידתה הפוליטית והכלכלית של האימפריה העות'מאנית, ושלטונותיה וכן חכמי הדת המוסלמים בה לא עשו מאמצים לאסלם את היהודים והנוצרים שבמדינתם. אמנם התנועה השבתאית גרמה להתאסלמותם של יהודים רבים, אך המניעים לכך היו יאוש פנימי ואכזבה שחשו יהודים אלה ולא תעמולה מוסלמית.⁴⁰ לעומת זאת במאה הי"ז חל שינוי יסודי לטובת היהודים בקרב המשכילים באירופה, הן הקאתולים והן הפרוטסטנטים. על הרקע של סובלנות דתית ותקוות מילניריסטיות שהיו מלוות בתקוה להמרת דת כללית של היהודים לנצרות, התעורר עניין מחודש בלימודי היהדות והיתה תחייה של ההבראיזם הנוצרי הן באיטליה והן בארצות הפרוטסטנטיות. אווירה זו אמנם לא הביאה להמרות דת מרובות בקרב היהודים בארצות הנצרות, אך היתה גורם שהביא בעתיד להתגברותה של מגמת ההתנצרות בחברה היהודית, עקב הקשרים ההדוקים והחיוביים יותר שנוצרו אז בין יהודים לנוצרים.⁴¹

במאה הי"ז היו מומרים באיטליה שהצטרפו למיסיונים וחיברו חיבורי תעמולה נוצריים, שבתגובה להם נתחברו חיבורי פולמוס יהודיים.⁴² גם בגרמניה התרכו כסוף

38 ראה: סגרה, איטליה, עמ' 133; סימונסון, מומרים, עמ' 31 ואילך; סנדרס, עמ' 20.
 39 על המרות דת משיקולים כלכליים בשלהי המאה הט"ו וראשית המאה הט"ז מצוי מידע ארכיוני — ראה: אפשטיין, עמ' 35-39, 80 ואילך; כהן, עמ' 84; על התנכלות השלטון העות'מאני לעשירים — ראה, לדוגמה: בורנשטיין, עמ' 22; בניה, סאלוניקי, עמ' 107 ואילך. על מניעים כלכליים בהתאסלמות השבתאים — ראה: בניהו, התנועה, עמ' צב-צט.
 40 מחקרים מקיפים על השבתאות — ראה: שלום, שבתי צבי, עמ' 580 ואילך; שלום, מחקרים, עמ' 9 ואילך, 233 ואילך; בניהו, התנועה; תשבי, אמונה; מחקרים אלה כוללים ביבליוגרפיה מקיפה. ראה גם: ברנאי.
 41 על המילניריות במאה הי"ז קיימת ספרות מקיפה — ראה: טינגר; פופקין (כולל ביבליוגרפיה מפורטת); דורמן; מנשה בן ישראל; על יחס ההבראיסטים ליהודים בגרמניה ובאיטליה עיין לעיל ובהערה 29. וכן בארון, כרך 13, עמ' 182 ואילך. על קשרי המומרים עם ההבראיסטים — ראה: סימונסון, מומרים, עמ' 20 ואילך.
 42 ראה: סגרה, איטליה, עמ' 131-142.

המאה הי"ז מקרים של התנצרות, הן עקב סופה המר של התנועה השבתאית והן בגלל התגברות הפעילות המיסיונרית בארץ זו. פעילות זו היתה מלווה בהפסקת הרדיפות כנגד היהודים ובתוספת פיתויים כלכליים שהוצעו למומרים, רובם אנשים פשוטים או בעלי מעמד כלכלי מעורער. עם זאת היו בין המומרים גם לומדי תורה, ובכללם 'מלמדים' ונוודים שביקשו ביטחון כלכלי כלשהו. בין המומרים בגרמניה היו שהשיגו סיוע נוצרי, משרות בהוראת הלשון העברית, ואף הגיעו לדרגת מרצים או מעתיקי ספרים עבריים באוניברסיטאות גרמניה.⁴³ לא ידועות תופעות דומות באימפריה העות'מאנית.

ג. בין מומרים למשפחותיהם ומעמד ילדיהם

אשר להשוואה של מערכת היחסים בין המומרים לבני משפחותיהם היהודים, הן בקרב המתאסלמים והן בקרב המתנצרים שרר מצב של נתק, אך לא נתק מוחלט. במקרים רבים נשמרו בין הצדדים קשרים מסוימים, לעיתים אפילו הדוקים למדי. קשרים כאלה, כלכליים וחברתיים-משפחתיים, התקיימו בגטו רומא במחציתה השנייה של המאה הט"ז.⁴⁴ ואילו באימפריה העות'מאנית, מומר היה יכול להמשיך לחיות עם אשתו שנשארה ביהדות ולהתגורר עם היהודים.⁴⁵ היו גם מקרים שהאשה המירה את דתה וכלי להתגרש מבעלה היהודי נישאה לנוכרי.⁴⁶

המומרים לרוב לא התנקמו בבני משפחותיהם היהודים. כך לדוגמה מומרים רבים נתנו גיטין וחליצה מרצונם הטוב, אולם תמיד קינן החשש פן הם יתחרטו ולא יגרשו. היו גם מקרים שבהם התנקם מומר בבני משפחתו היהודים ואף דרש ממון תמורת הסכמתו לגרש או לחלוץ. בתי-הדין היהודיים עשו מאמצים רבים להשיג גט או חליצה עבור נשות מומרים.⁴⁷

סכסוכים משפחתיים בין מומרים לבני משפחותיהם היהודים לא היו שונים בטיבם ובמהותם באימפריה העות'מאנית ובארצות הנצרות. המומרים וצאצאיהם הסתייעו בחוק המוסלמי או הנוצרי שאיפשר להם לקבל ירושה, פעמים רבות חרף רצונם של בני המשפחה היהודים לנשלם ממנה. באיטליה נכפה על הורי המשומדות,

43 ראה: איידלברג, עמ' 26-29.

44 ראה: סטאו, מומרים, עמ' 261-264. בפנקסי הקהילות מצוי חומר על תפוצת ההמרה כמשפחות שונות ועל הקושי להתנתק מקשרים כספיים עם בני משפחה מומרים. ראה, למשל, פנקס וירונה, א, עמ' 346, 351, 355; פרנקל-גולדשמידט, עמ' 640-641.

45 לדוגמה, בהמרה הגדולה בסאלוניקי (תמ"ג/1683) היו יהודים שהתאסלמו בעוד נשותיהם נותרו ביהדות — ראה: בניהו, התנועה, עמ' צג-צד. וכן להלן בהערות 48, 54.

46 כגון: רדב"ו, ח"א, קעה.

47 דוגמאות מן האימפריה העות'מאנית — לרצון טוב: בית יוסף, דיני גיטין, סי' ד; אהליתם, סי' קצז; גאיווין, סי' סט, עמ' רלט-רמג. מאיטליה: דאיינה, סי' קכז. דוגמאות מן האימפריה העות'מאנית לנקמנות: אלאשקר, סי' עג; מהריט"ץ, סי' לח; רדב"ו, ח"ד, סי' אלף קסב.

בעיקר במשפחות אמידות, להעניק להן נדוניה מכובדת.⁴⁸ באימפריה העות'מאנית לא היה חיוב כזה, משום שהענקת נדוניה לא היתה מקובלת בקרב המוסלמים. מצוואות נוטריוניות ומתעודות באיטליה מתברר, שיהודים הורישו לבניהם המומרים ממון כדי למנוע ערעור על תקפות הצוואה בפני בתי-המשפט הנוצריים.⁴⁹ בהתאם לחוק המדינה בשני האזורים הנידונים, נשאו הילדים ברשות המומר, אולם לא-אחת נשאו הילדים ביהדותם בידי האם, או גודלו בידי האם כיהודים למרות הופעתם כמומרים כלפי חוץ. באיטליה, לא כל הילדים, במיוחד הבוגרים, המירו את דתם בעקבות ההורה.⁵⁰ בארץ זו גם נעשו נסיונות להמיר את רתם של ילדים יהודים בלי הסכמת הוריהם, ובמאה הי"ז רבו תופעות אלו לרבות ילדים שנלקחו מהוריהם, אף כי השלטונות והאפיפיור יצאו לעיתים נגד תופעה זו. הכנסייה דרשה להטביל ולחנך כנוצרים גם ילדי מומרים אשר נשותיהם נותרו ביהדותן. האפיפיור והאינקוויזיציה הרומית אף קבעו שילדים בני שבע ומעלה מורשים להיטבל על-פי דרישתם, אם הם נחשבים בעלי בגרות נפשית.⁵¹ ואילו באימפריה העות'מאנית מומרים מאונס התאמצו לא-אחת להימלט לארץ אחרת כדי להציל את ילדיהם מהמרה כפויה בידי השלטונות. כגון יהודי שנאלץ להתאסלם ורצונו ללכת מאותה המדינה אל מקום אשר לא יכירוהו [...] וגם מתירא מאד על בנותיו הקטנות וימסרום לגויים ויכריחוהם לגויים להמיר הדת כי כן משפטיהם...⁵² באיטליה מצאנו שיהודים העניקו נדוניה לבת אחיהם המומר בעת נישואיה ליהודי.⁵³

48 דוגמאות מן האימפריה העות'מאנית: מהרי"ט, ח"ב, חר"מ סי' מא; בנייה, התנועה, עמ' צג-צד. במקרים רבים פניות של יהודים בינם לבין עצמם הובאו לפני ערכאות מוסלמיות — עיין: הקר, השיפוט, עמ' 382 ואילך. מצד ההלכה, המשומד אינו יורש את אביו. ראה לדוגמה: נחלה ליהושע, סי' לת. על איטליה — ראה: סגרה, לומברדיה, עמ' 53; סטאו, מומרים, עמ' 261-262. הורי משומדות — ראה: סנדרס, עמ' 19, 86-89.

49 ראה: סטאו, מומרים, עמ' 261-262; סנדרס, עמ' 86-88.

50 מצאנו עדויות רק על גברים שניסו לאחר התאסלמותם לכפות את האסלאם על בני משפחותיהם הקרובים, נשים וילדים — ראה, למשל: מהרש"ך, ח"א, סי' קצז. אפשר שצעד כזה היה מובן מאילו, בלי שהדבר צויין במפורש במקורות. על חשש מאיסלום הילדים על-ידי השלטונות בעקבות התאסלמות האב — ראה: מטה יוסף, ח"א, חר"מ, סי' ג. בספרות השו"ת במאה הט"ז נידונה פרשת המרת דתו של יהודי צעיר מטריקולה בעוד אשתו נשארה ביהדותה ואילו התינוקת שלהם נשארה בחזקת מוסלמית — ראה: משפטי שמואל, סי' קה; שו"ת רשב"ב, שבכתב-יד. במקרה אחר מהמאה הט"ז מת משומד והתינוק שגודל לו מאשתו היהודייה נשאר מוסלמי ונשאר התינוק ישמעאל מפורסם והניח ירושתו בערכאות ישמעאל' — ראה: זקן אהרן, סי' קפה. ילדיו של מוסלמי שאשתו יהודייה לפי חוק האסלאם נחשבו מוסלמים. במקרה אחד נידונה שאלת קבורתה של יהודייה אשת מוסלמי שמתה בהריונה, משום שהעובר נחשב מוסלמי — ראה: וינטר, עמ' 407.

51 באיטליה היו נסיונות מרובים להטביל ילדים יהודים ללא הסכמת הוריהם ולא תמיד התנגדו לכך השלטונות — ראה: סימנסון, תולדות, עמ' 20, 580; בארון, כרך 14, עמ' 140-141; אגרות בית ריאטי, עמ' 306-307. ואילו בגרמניה במאה הט"ו מצאנו, כי בסיוע השלטונות קיבל מומר את בנו מידי האם והטבילו לנצרות — ראה: פונקל-גולדשמידט, עמ' 628-631. על האישויות של ילדי מומרים ביהדותם — ראה: לאחרונה: סטאו, מומרים, עמ' 264.

52 ראה: מבי"ט, ח"ב, סי' פב. 53 ראה: סטאו, מומרים, עמ' 268.

ד. יחס החברה היהודית למומרים מרצון ומואנס ולמומרים שחזרו ליהדותם

המקורות שבידינו אינם מאפשרים לקבוע את שיעור הנזק שגרמה ההמרה במקומות השונים, בגין הנפשות שאבדו ליהדות. הרושם הוא שמספר המומרים לא הגיע לממדים שהיו עשויים לאיים על אושיות קיומה של החברה היהודית, וזו היתה יכולה להתמודד עם אוכדן חלק מחבריה. גם אין אפשרות לקבוע כיצד השפיעה על הקהילה היהודית העלמותו של רכוש יהודי בגין המרות דת.⁵⁴

החברה היהודית בשני האזורים הנידונים התיחסה בשלילה כלפי מומרים שהמירו את דתם בשל מניעים חומריים. למומרים בכלל לא היה שם טוב בחברה היהודית בימי הביניים והיהודים חששו פן הם ילשינו ויזיקו. לעומת זאת המומרים מאונס נתקבלו ביתר הבנה, ופעמים רבות הם, וגם מומרים מטעמים תועלתיים ואחרים, זכו לסיוע כדי למצוא את דרכם חזרה אל היהדות, אם הביעו חרטה אמיתית. עליהם הוחל הכלל "ישראל שחטא אף על פי שחטא ישראל הוא".⁵⁵ השבים ליהדות עשו זאת לרוב במקום רחוק, והיו שאף עלו לארץ-ישראל כדי לכפר בכך על חטא המרת דתם.⁵⁶ במקרים רבים התקיימה מערכת יחסים כלכלית בין מומרים ובין יהודים הן באימפריה העות'מאנית והן בארצות הנצרות. לעיתים הסתייעו יהודים בשני האזורים הנידונים במומרים מתוכם, בכללם מומרים ששימשו צנזורים בארצות הנצרות.⁵⁷

54 הדוגמה הבולטת להידלדלות כוחה של קהילת סאלוניקי היא המרת הדת של השבתיים לאסלאם בשנת תמ"ג/1683 — ראה: בניהו, התנועה, עמ' צג-צד.

55 על נסיגות להשיב מומרים בגרמניה ליהדות — ראה: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 638-640. על יחס סלחני למומר באיטליה ששב בתשובה קודם מותו — ראה: דאיינה, עמ' 524. בשני האזורים הנידונים אסרו השלטונות על מומר מאונס לחזור לדתו. על גישתו היוצאת דופן של הסולטאן סלים הראשון ראה לעיל. גם אם הכנסייה גינתה את המרת הדת בכפייה, החוק הכנסייתי אישר את ההטבלות מאונס לאחר מעשה. באיטליה במאה הט"ז, אשת בנקאי מומר, שנשארה ביהדותה והיתה בהריון, חששה פן תכריז הכנסייה על הילד שיוולד כנוצרי. היא נמלטה, אולם הילד נלקח ממנה בכוח וגודל כנוצרי. ראה: סימונסון, מומרים, עמ' 33.

56 בין המקורות על כך מן האימפריה העות'מאנית: לחם רב, ס"ג; מבי"ט, ח"ב, ס"פ פב; מטה יוסף, ח"א, חו"מ, ס"ג. האפשרות שמשומד יחזור בתשובה ואזי יקבל ירושה לפי דיני ישראל נחשבת למתקבלת על הדעת בעיני פוסק חשוב בסאלוניקי במאה הט"ז — ראה: מהרש"ך, ח"ג, ס"ו לו. על שיבת מומרים ליהדות זמן קצר לאחר ההמרה — ראה: פרט מטה אהרן, ח"ג, ס"ו פו; עדות ביעקב, ס"ב. שתי הדוגמאות האחרונות הן מזמן ההמרה הגדולה של השבתיים בשלהי המאה ה"ז — עיין בהרחבה: בניהו, התנועה, עמ' צז-צט, קה ואילך. על מומרים עניים שנשלחו על-ידי קהילות יהודיות באיטליה במאה הט"ז לאימפריה העות'מאנית — ראה: סנדרס, עמ' 6.

57 באימפריה העות'מאנית — ראה, לדוגמה: כהן, עמ' 83-85; אפשטיין, עמ' 35. על הסתייעות, אמנם מעטה, במומרים בגרמניה — ראה: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 639 הערה 74. על מעמדו האישי של המומר באיטליה — ראה: סגרה, איטליה. על הסתייעות בצנזור מומר להצלת ספרים משריפה במאה הט"ז — ראה: אגרות בית ריאטי, עמ' 33-34. מומרים באיטליה גם עסקו בהדפסת ספרים עבריים — ראה: סנדרס, עמ' 42-47. על מומרים יהודים באיטליה מן המחצית השנייה של המאה הט"ז שהשתתפו בצנזור ספרים עבריים — ראה: סימונסון, תולדות, עמ' 502 ואילך; סימונסון, מומרים, עמ' 20 ואילך; סנדרס, עמ' 37-42; על מומרים ששימשו סופרים לעברית בספריות הותיקן במאה הט"ז — ראה: סימונסון, מומרים, עמ' 34.

רוב המומרים באימפריה העות'מאנית עזבו את אזורי המגורים של היהודים ורבים מהם עברו לערים אחרות ואף לארץ אחרת. ואילו בארצות הנצרות רוב המומרים עברו להתגורר בבתים נוצרים או קיבלו חסות מטעם אחד המסדרים הנוצריים, וכך ספגו את השנאה ליהודים שרחשו הנוצרים כלפיהם. השלטון אסר על המומרים באיטליה להתגורר בתוך הגטו, תופעה שהגבירה את הנטייה להמרת הדת בקרב אלה שלא רצו לחיות בגטו. מומר בארצות הנצרות גם לא היה יכול להמשיך לחיות עם רעייתו שנשארה ביהדותה, כך נאלצו המומרים להתנתק ממגע חברתי עם היהודים. אולם כאמור מומרים רבים, בעיקר באיטליה, שהו ברחוב היהודי, בעיקר לצרכי פרנסה, ושמרו על קשרים כלכליים עם אחיהם משכבר. כך בגטו רומא סובכו מומרים בחופשיות עוד בשנת 1597, חמישים שנה לאחר ייסוד הגטו, וביצעו עיסקות בתוכו. עובדה זו הביאה את האפיפיור קלמנט השביעי לאסור על מומרים להיכנס לגטו, ולאסור על יהודים לנסות להשיבם ליהדות.⁵⁸ לא מצאנו שההנהגה של הקהילה היהודית באימפריה העות'מאנית ובארצות הנצרות ניסתה לכפות בתקנות או באמצעי אכיפה אחרים התנתקות מוחלטת מכל קשרים עם המומרים, גם כאשר הביעה דעה שלילית נחרצת עליהם.

בשני האזורים הנידונים אימצו המומרים לעצמם שמות חדשים והשתדלו להשתלב בחברה החדשה שנספחו אליה.

היו מומרים שביזו את דתם הקודמת או הציקו ליהודים, במיוחד באיטליה עקב התעסקותם של מומרים בצנזורה. בארצות הנצרות במאות אלו נמצאו אנשים עוינים וצוררים ליהדות, כמו יוהאן פפרקורן (Pfefferkorn), אשר בתחילת הרפורמאציה תקף באופן בוטה וארסי את היהדות והאשים את היהודים בעלילת דם. בדומה לו היו צוררים כמו אנטוניוס מארגאריתה, שפעל נגד היהודים בימי הרייכסטאג באוגסבורג בשנת 1530, והמומרים אלינו רומנו ואביגדור אלינו באיטליה במאה ה־17 שדיברו סרה על התלמוד לפני האפיפיור והביאוהו לצוות על שריפתו. שונא ישראל נודע היה גם חננאל (נלו) דה גראזיאדיו דה פוליגנו, שהאשים את היהודים בעלילת דם בשנת 1555, כמוהו צורר ישראל היה רפאל אקויליו.⁵⁹

לעומת זאת באימפריה העות'מאנית לא התקיימו ויכוחי דת גלויים בין יהודים למוסלמים⁶⁰ ומעולם לא מנעו מן היהודים ללמוד את התלמוד ולהדפיס את חיבוריהם הדתיים, ללא צנזורה.⁶¹ היהודים למדו תורה ללא הפרעה מצד השלטונות

58 מגורים — באימפריה העות'מאנית, ראה לדוגמה: ראנ"ח, סי' צו. בארצות הנצרות — ראה: טטאו, מומרים, עמ' 259-260.

59 על פפרקורן ומארגאריתה — ראה: גרין-שפ"ר, ז, עמ' 63 ואילך. על ויכוחי הדת בגרמניה — ראה: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 624 הערה 9 ועמ' 626 ואילך. על המומרים האיטלקים — ראה: גרין-שפ"ר, ז, עמ' 241-244; זנה, עמ' 130-131; סימונסון, מומרים; סגרה, איטליה, עמ' 139-142.

60 יצוין כי האיסור בארצות האסלאם לקיים ויכוחי דת עם האסלאם נשמר בהקפדה על-ידי היהודים.

61 על פריחת הדפוס באימפריה העות'מאנית — ראה: הקר, הפעילות, עמ' 566-577.

וההנהגה הדתית המוסלמית. העדר פולמוס דתי רשמי מנע בעד יהודים שהתאסלמו להזיק ללימוד התורה או להציק לכלל היהודים. היו רק מקרים שבהם ניסו מומרים באימפריה העות'מאנית להזיק לקהילה מסוימת או ליהודים כפרטים.⁶²

סיכום

המרת הדת הן באימפריה העות'מאנית והן בארצות הנצרות היתה תופעה קבועה בחיי היהודים, בעלת ממדים משתנים מקהילה לקהילה ומזמן לזמן. היא הטרידה את החברה היהודית והפריעה לה, לעיתים קשות, במיוחד כאשר מומרים הפכו להיות צוררי ישראל ופעלו נגד היהודים.⁶³ אולם היא לא איימה על אושיות קיומה של החברה היהודית בכל אותן ארצות. בסך-הכל בחברה היהודית, הסטריאוטיפ של היהודי שהמיר את דתו לנצרות, שנחשבה לעבודה זרה על-פי ההלכה, היה שלילי במיוחד.⁶⁴ הרושם הכללי הוא שהיהודים התייחסו אל ההמרה לאסלאם ביחס שהיה פחות חמור מבחינה רגשית מאשר אל ההמרה לנצרות. גם השפעתה של המרת הדת על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית היתה פחות הרסנית ויותר שולית. במחקרו על קהילת ירושלים במאה הט"ז הגיע אמנון כהן למסקנה שתופעת ההתאסלמות בה היתה קיימת, אך כתופעה שולית, בלתי חשובה מבחינה כמותית וחסרת השפעה על חייה ואורחותיה של הקהילה היהודית.⁶⁵ להערכתי, אפשר להגיע למסקנה דומה לגבי כלל הקהילות באימפריה העות'מאנית ובארצות הנצרות במאות הט"ז והי"ז.

- 62 על מומר באימפריה העות'מאנית שהציק ליהודי ואיים שילשין עליו אם לא יתן לו חמש מאות פרחי זהב 'ילך וילשינו אל התוגרמים שקלל במלך ודתו' — ראה: רשד"ם, חו"מ, סי' שנט. על חשש של היהודים בירושלים ממגורי מומר בשכונתם, מחשש שיתגרה בהם — ראה: כהן, עמ' 83.
- 63 כך, לדוגמה, מלמדים מקרים אחדים של מומרים בגרמניה במאה הט"ז — ראה: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 638, 646-647.
- 64 ראה: פרנקל-גולדשמידט, עמ' 637 ואילך.
- 65 ראה: כהן, עמ' 85.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבנטוב
אבקת רוכל
אגרות בית ריאטי
- י' אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, תל אביב תשל"א.
ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א.
י' בוקסנבוים (מהדיר), אגרות בית ריאטי (סיינה רצ"ז-שכ"ד) תל-אביב תשמ"ח.
- אהלי יעקב
אהלי תם
אחמט
- ר' יעקב קאשטרו, שו"ת אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג.
ר' יעקב תם נ' יחיא, שו"ת אהלי תם, בתוך ספר תמת ישרים, ויניציאה שפ"ב.
K.N. Ahmed, *The Muslim Law of Divorce*, Islambad 1972.

אטינגר	ש' אטינגר, 'עמדת הדאיסטים כלפי היהדות והשפעתה על היהודים', הסטוריה והסטוריונים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 215-220.
איידלברג	ש' איידלברג, 'בין מומרים לבין נוצרים באשכנז בשלהי ימי הביניים', באורח מדע, ספר יובל לאהרן מירסקי, לוד תשמ"ו, עמ' 25-30.
אינאלצ'יק	H. Inalcik, <i>The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600</i> , London 1973.
אלאשקר	ר' משה ב"ר יצחק אלאשקר, שו"ת, סביניטה שי"ד (ירושלים תשי"ט).
אפשטיין	M.A. Epstein, <i>The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries</i> , Freiburg 1980.
בארון	S.W. Baron, <i>A Social and Religious History of the Jews</i> , Vols. XIII-XIV, New York & London 1969; Vol. XVIII, New York 1983.
כודיאן	'החברה להענקת נדוניות ליתומות ובחורות עניות באמסטרדם 1615-1639', חיבור לקבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשמ"ח.
בונפיל, הרבנות בונפיל, לודוויקו	ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרינסאנס, ירושלים תשל"ט. — — 'מי היה המומר לודוויקו קארטו', גלות אחר גולה, ספר יובל לח' בינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 437-442.
בורנשטיין	לאה בורנשטיין, 'ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הט"ו ועד סוף המאה הי"ח', עבודה לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ח.
בינארט, גירוש	ח' בינארט, 'גירוש ספרד — גורמים ותוצאות', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 384-407.
בינארט, האנוסים	— — 'האנוסים בספרד: אורח חייהם והגירתם', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 408-427.
בינארט, השמד	— — 'השמד הגדול, בעיית האנוסים וגורלם במאה הט"ו', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 280-308.
בית יוסף בני דוד	ר' יוסף קארו, שו"ת בית יוסף, אבן העזר, שאלוניקי שנ"ח. ר' דוד פאלקון, שו"ת בני דוד, קושטאנדינה תצ"ח.
בניה, רמ"א	מ"צ בניה, ר' משה אלמושנינו, איש שלוניקי, חייו ויצירתו', עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ט.
בניה, שלוניקי	— — 'משה אלמושנינו וההגירה הפורטוגזית הגדולה לשלוניקי', מליסבון לשלוניקי וקושטא, תל אביב תשמ"ח, עמ' 95-120.
בניהו, גארסון	מ' בניהו, 'דרושויו של רבי יוסף בן מאיר גארסון', מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' מב-רה.
בניהו, התנועה בניהו, רופא	— — 'התנועה השבתאית ביוון (= ספונות יד)', ירושלים תשל"א-ז. — — 'רופא החצר רבי משה בנבנשת ושיר על הגלייתו לרודוס', ספונות יב (תשל"א-תשל"ח), עמ' כג-קמד.
בן-ששון	מ' בן-ששון, 'תפילתם של אנוסים', קדושת החיים וחירוף הנפש — קובץ מאמרים לזכר אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 153-166.
בער	' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט.
בצלאל אשכנזי ברנאי, אימיר	ר' בצלאל אשכנזי, שו"ת, ויניציאה שנ"ה. ' ברנאי, 'אנוסי פורטוגל באימיר במאה הי"ז', אומה ותולדותיה, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 289-298.
ברנאי, השבתאות	— — 'לתולדות השבתאות ומקומה בחיי היהודים באימפריה העות'מאנית', פעמים, 3 (1979), עמ' 59-71.
בשן	א' בשן, שביה ופדות, רמת-גן תשמ"מ.
גאויזון	שו"ת רבינו מאיר גאויזון זצ"ל, מהדורת אליאב שוחטמן, ירושלים תשמ"ה.
גבעות עולם	ר' יוסף קובו, שו"ת ודרשות גבעות עולם, שאלוניקי תקמ"ד.
גולדברג	' גולדברג, המומרים בממלכת פולין-ליטא, ירושלים תשמ"ו.
גי"מס	ו' גי"מס, החוויה הדתית לסוגיה, מחקר בטבע האדם, ² ירושלים תשי"ט.

גלאנטי	א' גלאנטי, 'אסתר קירה לפי מסמכים חדשים', ממזרח ומערב, כך שני (תרפ"ח), עמ' 39-49.
גנת ורדים	ר' אברהם הלוי, שו"ת גנת ורדים, א-ב, קושטאנדינה תע"ו-תע"ז.
גרבר	ח' גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16-17: כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג.
גרוסמן	א' גרוסמן, 'שורשיו של קידוש השם באשכנז הקדומה', קדושת החיים וחירוף הנפש, קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 99-130.
גרין-שפ"ר	צ' גרין, דברי ימי ישראל, מהדורת ש"פ רבינוביץ, ז, ורשה תרנ"ט.
דאינה	ר' עזריאל דאינה, שו"ת, א, מהדורת י" בוקסנבוים, תל-אביב תשל"ו.
דברי ריבות	ר' יצחק ארובי, שו"ת דברי ריבות, ויניציאה שמ"ז.
דורמן	מ' דורמן, מנשה בן ישראל, תל אביב תשמ"ט.
דרכי נעם	ר' מרדכי הלוי, שו"ת דרכי נעם, ויניציאה תנ"ז-תנ"ח (ד"צ, ירושלים תשל"ו).
הקר, החברה	י' הקר, 'החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט.
הקר, הפעילות	— —, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש עשרה והשבע עשרה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 569-603.
הקר, השיפוט	— —, 'השיפוט העצמי היהודי באימפריה העות'מאנית במאות ה-16-ה-18 גבולותיה של האוטונומיה', תמורות בהיסטוריה היהודית, שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 349-388.
הקר, רפאל לוי	— —, 'רפאל לוי, אחמד באשי', גלות אחר גולה, ספר יובל לחיים בינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 497-516.
וינטר	מ' וינטר, 'יחסי היהודים עם השלטונות והחברה הלא-יהודית', בתוך: תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 371-420.
וריוניס	S. Vryonis, 'The Experience of Christian Under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century', in <i>Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, 8th to 18th Centuries</i> , Toronto 1990, pp. 185-216.
זימר	E. Zimmer, 'Jewish and Christian Hebraist Collaboration in Sixteenth Century Germany', <i>JQR</i> , LXXXI (1980), pp. 69-88.
זנה	י' זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי, ירושלים תשי"ד.
זקן אהרן	ר' אהרן הלוי, שו"ת זקן אהרן, קושטאנדינה תצ"ד.
טואף	A. Toaff, <i>Il vino e la carne, Una comunita ebraica nel medioevo</i> , Bologna 1989.
יחיאל באסן	ר' יחיאל באסן, שו"ת, קושטאנדינה תצ"ז.
ישראל	J.I. Israel, <i>European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750</i> , Oxford 1985.
כהן	א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, קהילת ירושלים כראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב.
לב	י' לב, 'המרת דת ומומרים במצרים כימי הביניים', פעמים, 42 (תש"ן), עמ' 76-82.
לב שלמה	ר' שלמה ב"ר בנימין הלוי, שו"ת לב שלמה, שאלוניקי תקס"ח.
לואיס, היהודים	B. Lewis, <i>The Jews of Islam</i> , New Jersey 1984.
לואיס, המורשה	ב' לואיס, 'המורשה היהודית-מוסלמית', פעמים, 20 (תשמ"ד), עמ' 13-3.
לחם רב	ר' אברהם די בוטון, שו"ת לחם רב, איזמיר ת"ק.
מבי"ט	ר' משה מטראני, שו"ת, א-ג, ויניציאה שפ"ט-ש"ץ.
מהרי"ט	ר' יוסף מטראני, שו"ת, א-ב, פיורדא תקכ"ח.
מהרי"ט	ר' יום טוב צהלון, שו"ת מהרי"ט"ן החדשות, מהדורת הרבנים י" בוקסנבוים, מ' בן שמעון ומ' רובינשטיין, ירושלים תש"ם.
מהרש"ך	ר' שלמה ב"ר אברהם הכהן, שו"ת, א, שאלוניקי שמ"ו, ב, ויניציאה שנ"ב; ג-ד, שאלוניקי שנ"ד-ת"ב.

J.H. Mordtmann, 'Die jüdischen Kira in Serat der Sultane, *MSOS*, XXII (1929), pp. 1-38. מורדטמן

ר' יוסף הלוי נזיר, שו"ת מטה יוסף, א-ב, קושטאנדינה תע"ז-תפ"ו. מטה יוסף
עליוה מיוחס-גיניאו, 'היהודים הממרים בהיסטוריוגרפיה ובספרות', זמנים, מיוחס-גיניאו
41 (1992), עמ' 44-53.

A. Milano, 'Battesemi di ebrei a Roma dal Cinquento all'Ottocento', *Scritti in Memoria di Enzo Sereni*, Gerusalemme 1970, pp. 133-159. מילאנו

Y. Kaplan, H. Mechoulam & R. Popkin (eds.), *Menaseh ben Israel and His World*, Leiden 1989. מנשה בן ישראל

א' מרכוס, 'קידוש השם באשכנז וסיפור רבי אמנון ממגנצא', קדושת החיים וחירוף הנפש, קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 131-148. מרכוס

ר' שמואל קלעי, שו"ת משפטי שמואל, ויניציאה שני"ט. משפטי שמואל
ג' נהון, 'היהדות הספרדית בצרפת — מנוצרים חדשים ועד לאומה היהודית הפרוטגולית', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 640-663. נהון

A.D. Nock, *Conversion: the Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustin of Hippo*, Oxford 1961. נוק

ר' יהושע צונצין, שו"ת נחלה ליהושע, קושטאנדינה תצ"א. נחלה ליהושע
R. Segre, 'Neophytes During the Italian Counter Reformation: Identities and Biographies', דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, סגרה, איטליה
ב, ירושלים 1973, חלק לועזי, עמ' 131-142.

—, *Gli Ebrei Lombardi nell'eta Spagnola*, Torino 1973. סגרה, לומברדיה

י' סדן, 'מומר בשרות חכמי אסלאם עות'מאנים בחיבור פולמוסי מהמאה ה"ט-י"ה', פעמים, 42 (תש"ן), עמ' 91-104. סדן

ר' אליהו ב"ר יעקב אלפאנדארי, סדר אליהו רבא וזוטא, דינים ושו"ת, סדר אליהו זוטא
קושטאנדינה תע"ט.

ח' סולובייצקי, 'בין חבל ערב לחבל אדום', קדושת החיים וחירוף הנפש, קובץ סולובייצקי
מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 149-152.

Keneeth Stow, *Catholic Thought and Papal Jewry Policy 1555-1596*, New York 1977. סטאו, מדיניות

—, 'A Tale of Uncertainties: Converts in the Roman Ghetto', סטאו, מומרים
ספר יובל לשלמה סימונסון, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 257-281.

Sh. Simonsohn, 'Some Well-Known Jewish Converts During the Renaissance', *REJ*, 148 (1980), pp. 17-52. סימונסון, מומרים

ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א-ב, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ה. סימונסון, תולדות

מ' סנדרס, 'המומרים באיטליה כמאה ה"ז': יחסם היהודים וליהדות בהלכה ובמעשה', עבודה לקבלת התואר מוסמך, שכפול, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ה. סנדרס

ר' יעקב די בוטון, שו"ת עדות ביעקב, שאלוניקי ת"פ. עדות ביעקב

B. Pullan, 'The Conversion of the Jews, the Style of Italy', *Bulletin of the John Rylands University Library*, Manchester 70 (1988), pp. 53-70. פולאן

R.H. Popkin, 'A Gentile Attempt to Convert the Jews to Reformed Judaism', בתוך: בין ישראל לאומות, שי לשמואל אטינגר, חלק אנגלי, עמ' XXV-XLV. פופקין

ר' משה בנבנשט, שו"ת פני משה, א-ג, קושטאנדינה תכ"ד, תל"א, תע"ט. פני משה
י' בוקסנבריס, פנקס קהל וירונה, ג כרכים, תל אביב תשמ"ט. פנקס וירונה

<p>ר' אהרן ב"ר חיים הכהן פרחיה, שו"ת פרח מטה אהרן, א-ג, אמסטרדם תס"ג. ח' פרנקל-גולדשמידט, 'בשולי החברה היהודית' — מומרים יהודים בגרמניה בתקופת הרפורמאציה, תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, ספר זכרון לחיים הלל בן-ששון, 'ירושלים תשמ"ט, עמ' 623-654.</p>	<p>פרח מטה אהרן פרנקל-גולדשמידט</p>
<p>ב"ז קדר, 'המשכיות וחידוש כהמרה היהודית בגרמניה של המאה השמונה- עשרה', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הבינים ובעת החדשה מוקדשים לפרופסור יעקב כץ, 'ירושלים תש"ס, עמ' נד-קע.</p>	<p>קדר</p>
<p>י' קפלן, 'בעיית האנוסים והנוצרים החדשים במחקר ההיסטורי של הדור האחרון', עיונים בהיסטוריוגרפיה, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 117-145.</p>	<p>קפלן, האנוסים</p>
<p>— —, 'הפזורה הספרדית בצפון-מערב אירופה ובעולם החדש, מורשת ספרד, 'ירושלים תשנ"ב, עמ' 562-599.</p>	<p>קפלן, הפזורה</p>
<p>א' שמואלביץ, ש' סימנסון ומ' בניהו (עורכים), סדר אליהו זוטא לר' אליהו ב"ר אלקנה קפשאל, א, 'ירושלים תשל"ו.</p>	<p>קפשאל</p>
<p>ר' אליהו מזרחי, שו"ת רא"ם, קושטאנדינה ש"כ.</p>	<p>רא"ם</p>
<p>ר' אליהו ן' חיים, שו"ת ראנ"ח, ויניציאה ש"ע.</p>	<p>ראנ"ח</p>
<p>ב' (אדרוש) ריבלין, ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי — חכרות גמ"ח 1789-1516, 'ירושלים תשנ"א.</p>	<p>ריבלין (אדרוש)</p>
<p>ר' דוד ב"ר שלמה ן' אבי זמרה, שו"ת רדב"ז, א-ב, ויניציאה תק"ט; ג, פיורדא תקמ"א, ד, ליוורנו תי"ב; ה, ליוורנו תקע"ח; ו (דברי דוד), ליוורנו תקפ"ח; ז, ורשה תרמ"ב; ח, בני-ברק תשל"ה.</p>	<p>רדב"ז</p>
<p>מינה רוזן, 'מקרה הנער המומר — פרשה בתולדות ירושלים כמאה הי"ז, קתדרה, 14 (תש"ס), עמ' 65-80.</p>	<p>רוזן, הנער המומר</p>
<p>— —, 'צרפת ויהודי מצרים — אנטומיה של יחסים, 1801-1683, תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914), 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 470-421.</p>	<p>רוזן, צרפת</p>
<p>— —, 'הקהילה היהודית בירושלים כמאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה. ב' רות, 'ההתיישבות המחודשת של היהודים באנגליה, יהודי אנגליה בעת החדשה, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 9-22.</p>	<p>רוזן, קהילת ירושלים רות, ההתיישבות</p>
<p>— —, תולדות היהודים באיטליה, תל אביב 1962.</p>	<p>רות, תולדות</p>
<p>ר' יוסף ן' לב, שו"ת, א-ד, אמסטרדם תפ"ה.</p>	<p>ריב"ל</p>
<p>ר' שמואל די מדינה, שו"ת, אר"ח ויר"ד, שאלוניקי שנ"ז; אה"ע, שאלוניקי שנ"ו; חו"מ, שאלוניקי שנ"ה.</p>	<p>רשד"ם</p>
<p>ע' שוחט, 'בגדי המלך בשאלוניקי', ספונות, יב (תשל"א-תשל"ח), עמ' קסט-קפח.</p>	<p>שוחט</p>
<p>מ"א שולוואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הריניסאנס, ניו יורק תשט"ו. כתבי-יד שו"ת לחכמי המאה הט"ו, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 8°94.</p>	<p>שולוואס שו"ת המאה הט"ו</p>
<p>כתב יד שו"ת חכמי מצרים מן המאה הי"ז, אוכספורד-בודליאנה 845 (סימנו כמכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בירושלים 21606).</p>	<p>שו"ת מצרים</p>
<p>ר' בנימין הכהן מריג'יו, שו"ת, יר"ל ע"י הרב יצחק נסים, 'ירושלים תשל" קובץ תשובות ככתב יד של ר' שלמה ב"ר ברוך מארטה וחכמי זמנו שבידי הרב משה עמאר.</p>	<p>שו"ת רב"ך שו"ת רשב"ב</p>
<p>ג' שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות ונגלוליה, 'ירושלים תשל"ד.</p>	<p>שלום מחקרים</p>
<p>— —, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חיו, תל-אביב תשי"ו.</p>	<p>שלום, שבת צבי</p>
<p>א' שלוסברג, 'יחס הרמב"ם לאסלאם', פעמים, 42 (תש"ן), עמ' 38-60.</p>	<p>שלוסברג</p>
<p>י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן תשכ"ד.</p>	<p>תשבי, אמונה</p>
<p>— —, 'ידיעות חדשות על קהילת האנוסים בלונדון על פי איגרות ששפורטש בשנת תכ"ה (1664-1665)', גלות אחר גולה, ספר יובל לח' בינארט, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 470-494.</p>	<p>תשבי, ידיעות</p>